

"ארבייטער שוללע" ו"לוסטגארטן" בזכרון יעקב 1887-1888: שורשי המדיניות ההתיישבותית ועיצוב הנוף היישובי של הברון רוטשילד¹ יוסי בן-ארצי

הקדמה

מטרתו של המאמר שבפנינו כפולה: האחת, לחזור ולחזק את הגישה ההיסטוריוגרפית הרואה את מפעלות הברון רוטשילד בארץ ישראל באורח מאוזן, המדגיש את תרומתו הכבירה לתקומתה של מדינת ישראל, ובוודאי להתהוותו של ה"יישוב" היהודי בתקופה שקדמה להקמת המדינה. המטרה השניה היא לאשש את הטענות הבסיסיות שהצעת לפני שנים רבות, בעבודת הדוקטורט ובספרי על המושבות העבריות בנוף ארץ ישראל, לגבי מעשה התכנון והבניה במושבות העבריות עד 1914 (בן ארצי 1988). בעיקרו של דבר, ביקשתי אז להוכיח כי בניגוד למה שהיה מקובל לגבי התכנון הפיזי של המושבות בכלל ושל מושבות הברון רוטשילד ויק"א בפרט, היו כולן מתוכננות, בנויות ומעוצבות בידי אנשי מקצוע ולא פרי חיקוי או העתקה של דגמי בתים ויישובים מאירופה, מצרפת, מהטמפלרים או מערביי הארץ. דימוי זה שלט בכתיבתם של אדריכלים וגיאוגרפים עד שנות השבעים של המאה העשרים, והתזה המרכזית שהצעתי היתה הפוכה לו. את טענותיי ביססתי בשעתו על ניתוח תוכן של תעודות, על דו"חות תכנון ובניה, על מעט מפות ושרטוטים שהיו גנוזים בארכיונים שונים ועל עבודת שדה שבחנה את הנוף הבנוי במושבות. כל אלה הוליכו למסקנה החדה כי אכן 38 מתוך ארבעים המושבות שנוסדו בין השנים 1882-1914 היו "מעשה חושב", שהותאם לאידיאולוגיה הציונית הבסיסית ביותר: יצירת כפר חקלאי עברי בארץ

1 המאמר מבוסס על מחקר חדש על "מורשת הברון רוטשילד בנוף התרבותי של ישראל", אשר זכה למימונה הנדיב של קרן רוטשילד-קיסריה. אני מודה לקרן על יחסה האוהד ועל מענק המחקר הנדיב שהושיטה לי.

ישראל ובריאתו של האיכר העברי כנושא העיקרי של המהפכה הציונית, המבקשת להשיב את העם היהודי לאדמת מולדתו ולקשרו אליה בעבודות של עבודת האדמה. ברם, נקודת חולשה מסוימת היתה אז בכל הקשור לתייעוד הגרפי: שרטוטים, מפות, תכניות מבני ציבור ומבנים פרטיים, היתרי בניה ועוד. כל אלה היו במשורה, והתגלו בהדרגה ובאקראי. ברכות השנים, ועם המהפכה הדיגיטאלית, צפו ועלו מנככי התיקיות בארכיונים שונים גם תעודות חשובות מסוג זה. עולם תוכן שלם נגלה, עת ניתן היה לראות תכניות מדויקות של מושבות, החל מאיתרון הגיאוגרפי וחלוקת המרחב החקלאי לנחלותיהן, וכלה בחוזים ובתכניות לכניית בתי מגורים וחצרות משק. בנוסף, אפשרה מהפיכת הדיגיטציה המלווה בתרבות האינטרנט וה"שיתוף" שבה, העלאת רכבות תצלומים מסוגים שונים, רבים מהם של הנוף הבנוי של המושבות, כפי שתועד בידי צלמים מוכרים ובידי המון העם. עולם התוכן הזה חושף בפני חוקרי ארץ ישראל בתחומי ידע שונים, אפשרויות להבנת היווצרותו והתהוותו של הנוף התרבותי כמושבות העבריות בכלל ובאלו של הברון ויק"א בפרט, בצורה המשלימה את המחקר ההיסטורי הפוזיטיביסטי של תעודות, וחושפת את עולם התוכן ואת מימוש התפיסות והאידיאולוגיות שהיו מאחורי מעשה התכנון והבניה.

אגב הצגת מקרי הפרט במאמר זה, תחזוק שוב הראשונות והחלוציות של הברון רוטשילד ופקידיו בכל הקשור לעיצוב הנוף התרבותי של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בראשיתה. אל מול עיניהם של הברון ואנשיו היו רק התחלות בנייה של ראשון לציון וראש פינה, וכמובן הנוף היישובי של הטמפלרים הגרמנים, בעיקר בחיפה. בנוסף לכך, היתה מן הסתם מוכרת לחלקם השפעה של מפעלי התיישבות קולוניאליים צרפתיים. למרות זאת, ולמרות שנעזרו באנשי מקצוע טמפלרים וערבים, יצרו הם יש מאין נוף יישובי עברי חדש ומקורי, באופן אבולוציוני של הפקת לקחים ושיפור משלב לשלב: החל מבתי המגורים שתוכננו לזכרון יעקב, דרך דגם היישוב של בת שלמה, שכלול לכדי מכלולים שלמים בראש פינה וכלה בבנייה מודולרית ממש במטולה ובגליל התחתון, שם הגיעו לתכלית השלמות של מושבה עברית המותאמת למדיניות ההתיישבותית, לדמות האיכר ולענפים החקלאיים. ראשיתם של דברים היא בתכנון בתי המגורים ושטחי הציבור של זכרון יעקב, ובראייה כוללת של מעשה התיישבותי בעל מעוף מרחבי, כפי שיוסבר בהמשך.

במאמר זה יוצגו שרטוטים ותכניות של שני אתרים ציבוריים בזכרון יעקב מהשנים 1887-1888, אשר משקפים את האופן בו מושבח המחקר הגיאוגרפי-היסטורי של התהוות הנוף התרבותי כמושבות בעזרת מקורות גרפיים התומכים בידע הנובע מהמקורות ההיסטוריים, מבהירים אותו וממחישים אותו. אגב כך, תחזוקנה גם הטענות ההיסטוריוגרפיות לפיהן קדם בהרבה הליך התכנון והבניה כמושבות לתקופה שייחסו לו רבים מכותבי תולדותיו של תחום זה בארץ ישראל, וכן הטענות לגבי תפקידה

המרכזי של פקידות הברון רוטשילד בעיצוב הנוף היישובי העברי ולגבי האחריות שנטלה על הצלתו וביסוסו של מפעל ההתיישבות הציונית, בשנים בהן אפס כוחם של "חובבי ציון" ושל האגודות שהקימו מושבות בכוחות עצמן.

התמורות ביחס למפעלות הברון רוטשילד

בשלהי 1882 נטל על עצמו הברון רוטשילד את האחריות על גורלן של המושבות החלוצות ראשון לציון, זכרון יעקב וראש פינה. מני אז פעלו שליחיו לביסוסן הכלכלי של המושבות ולפיתוחן הפיזי באופן מקצועי ושיטתי. שנים רבות שררה בזכרון הקולקטיבי ובהיסטוריוגרפיה של תולדות ההתיישבות תדמית שלילית, דווקא, של השפעת הברון ופקידיו על המפעל ההתיישבותי כולו. מאמריו הקשים של אחד העם וביקורתו החריפה על המושבות ועל שיטת האפוטרופסות יצרו משקעים שליליים. "מרידות האיכרים" בפקידות במושבות שונות ומאבקהם של פועלי העליה השניה באיכרי המושבות תרמו גם הם רבות ליצירת דימויים שליליים של המושבה כצורת התיישבות, ושל פקידות הברון כמנגנון שדיכא את האיכרים ועיוות את דמותם המוסרית באופן כוחני.

עם זאת, במלאת מאה שנים למפעל ההתיישבות הציונית בארץ ישראל חלה תמורה של ממש בגישה למפעל הברון רוטשילד ולעשייתם של אנשי המקצוע אותם העסיק ככל תחומי החיים. עבודותיהם החשובות של שאמה (1980), גלעדי ונאור (1982), מרגלית וגולדשטיין (תש"ן), מפעלי המחקר של יד יצחק בן צבי (ספר העליה הראשונה 1981) ואחר כך מחקרי הפרט של בן ארצי (1988) ואהרנסון (1990) שינו את הדימוי במידה רבה. ההתעוררות הציבורית בכל הקשור לשימור המורשת הבנויה בארץ חוללה גם היא תפנית ביחס לשרידי המורשת הנופית של הברון רוטשילד במרחב העירוני והכפרי בישראל. מאות מבני מגורים, עשרות מבני ציבור, מרחבים ציבוריים פתוחים ומוזיאונים מקומיים אשר חשופים לעין הציבור, המחישו בפרספקטיבה של זמן את גדולת מעשיו של הברון רוטשילד ואת המומחיות הרבה של שלוחיו שנקראו "פקידים" אך היו למעשה אנשי מקצוע בתחומים מגוונים: מנהל וניהול, תכנון, מדידה, בניה, חקלאות, כורמות, יצור יין, חינוך ועוד.

שאלות רבות באשר למעשה התכנון והבניה של המושבות אשר הקימו הברון ופקידיו נותרו גם בימינו פתוחות וללא מענה. מה היו הרעיונות אשר הכתיבו את מדיניות ההתיישבות; את דמותו – ולפיכך את צרכיו – של האיכר העברי בעיני הברון ושלוחיו; את התכנון והבניה של מבני המגורים, מבני הציבור וחצרות המשק? האם ביקשו הברון ושלוחיו לשקף בנוף אידיאולוגיה מסוימת באשר לאיכר היהודי ולמושבה העברית? מי היו המתכננים, היכן למדו ומה ביקשו ליישם בנוף הארץ?

האם היתה לברון עצמו מעורבות בשאלת הבניה, העיצוב והחותם שטבעו מעשי ידיו בנוף המושבות? שאלות אלה ואחרות נענו רק באופן חלקי וראשוני במחקרים שהוזכרו ובכמה מאמרים. ראשוני המתכננים של ההתיישבות הכפרית השיתופית, ובהם ריכארד קאופמן, יוליוס פוזנר ובנימין צ'לנוב, זלזלו באפשרות שמושבות הברון רוטשילד היו פרי הליך תכנוני, שקושר בין אידיאולוגיה ונוף. הם העריכו שהמושבות היו פרי העתקה תרבותית מצרפת או אירופה, ופרי התכוננות בערכים או בטמפלרים וחקיקים (בן ארצי 1988: 276-279). גם גיאוגרפים כמו אפרת וקרמון ציטטו אמירות מעין אלה (שם: 278). בעבודותיהם של בן ארצי ואהרנסון דלעיל, הוכח שהיתה זו תמונה מעוותת, פרי חוסר ההיכרות והיעדר מחקר על הדור שקדם לתכנון נהלל או עין חרוד, אך עדיין יש לחזק את גישתם של שני האחרונים, הן באמצעות ממצאים כגון אלה המובאים במאמר זה, הן במחקרי עומק נוספים על ההכשרה המקצועית של המתכננים, כמו גם על דיונים או שיקולים של הברון ואנשיו בהקשר התכנון והבניה, שטרם נחשפו לחוקרים, גם בימינו.

1887 – שנת מפנה במדיניות היישובית של הברון רוטשילד

בספרו על פקידות הברון רוטשילד עד 1890 מזהה אהרנסון (1990: תוכן) שלושה שלבים בניהול המושבות ובמדיניות ההתיישבות של הברון: גישוש (1882-1883), גיבוש (1883-1887) וביסוס (1887-1890). יש הרואים בשלב הראשון שלב של מפגש ועימות, ובשלב השני – שלב של ניסוי, שנמשך עד 1899 (שאמה 1980: 47). מרגלית וגולדשטיין (שם: 419) רואים ארבעה שלבים בהגדרות מעט שונות, אך מסמנים גם הם את שנת 1887 כשנת מעבר חשובה. כך או אחרת, לדעת הכל היתה 1887 נקודת מפנה לקראת יישום מדיניות לטווח של שנים. במאי אותה שנה ביקר הברון רוטשילד לראשונה במושבות אשר לקח על אחריותו, כדי לבחון מקרוב אותן ואת פרי מעשיו, כמו גם כדי להתוות את המשך מפעלו היישובי. תוצאות הביקור היו גיבוש תכנית התיישבותית כוללת שטיפלה בו זמנית בכמה סוגיות יסוד:

- מדיניות רכישת קרקעות להתיישבות חקלאית יהודית בארץ ישראל;
- מדיניות חקלאית וכלכלית מוגדרת;
- מדיניות בחירה של מתיישבים והכשרתם;
- עיצוב דמותה של המושבה העברית בחסות הברון: חינוך, תרבות, לבוש, צריכה, מגורים ומשק.
- גיבוש תפיסת דמותו של אותו "אכר עברי" במושבות הברון, הכשרתו, חינוכו וחינוך ילדיו, אורחות חייו, מידותיו והשירותים שיש לספק לו, על מנת שיהפוך לאיכר העומד ברשות עצמו בכוא היום.

למעשה, ניגש בכך הברון רוטשילד ה"לא ציוני" לממש את חזונו של "חובבי ציון", שהיו אז חסרי יכולת פיננסית ומרוחקים מהנעשה בארץ עצמה. בהיעדרו של גורם אחר אשר יטול אחריות על המפעל ההתיישבותי מנקודת מבט לאומית כללית, פעלו הברון ושלוחיו באופן מפוכח, כמי שנטלו על עצמם משימות דומות לאלה של גורם ממלכתי לכאורה. הם הפעילו שיקולים מרחביים לגבי בחירת אתרי התיישבות והביטו בראייה אזורית על נושא זה וכן על נושא עיצוב המרחב היישובי העברי כבר בשלב מוקדם להפליא בתולדות ההתיישבות.

– **מדיניות רכישת קרקעות ותכנון אזורי-רגיונלי:** מהשלב הראשון של הקמת מושבות באופן אקראי עלתה המסקנה כי הקמת מושבות באופן זה כרוכה בסיכון רב, בסיכויי כשלון גבוהים ובבזבוז משאבים. הברון ואנשיו החליטו ליצור מערך מרחבי של שלושה "מרכזים יישוביים" בשלוש המושבות החלוצות: ראשון לציון, זכרון יעקב וראש פינה. במרחביהן, כך קיווה הברון, תירכשה קרקעות בהיקף נרחב ובצמוד ככל האפשר למרכז על מנת ליצור רצף טריטוריאלי יהודי נרחב ככל האפשר. בשלב השני תוקמנה מושבות קטנות יחסית, ובכל אחת 22-28 משפחות, מושבות אשר תתבססנה על ענף הכרמים, בו בחר הברון כבסיס כלכלי-חקלאי. לשם כך דרושים היו לדעת המומחים כשבעים דונם כרמים למשפחה, קרקע לגידול ירקות ומשק בעלי חיים קטן. לכל מושבה נדרשו אפוא כאלפיים דונם בשלב הראשון ולכמה מושבות קטנות כאלה ביחד נדרשו כ-10,000-12,000 דונם. אתרי המושבות הללו נועדו להיות במרחק הליכה ורכיבה קצר מ"המרכז היישובי" ולקבל את מרבית השירותים במרכזים אלה. ביניהן נועדה להיסלל מערכת דרכים ושבילים, התעתדו לקום מפעלי מים, והמוקד לריכוז התוצר ולעיבודו נועד להיות במרכז היישובי. בצורה זו אמורות היו להיחסך עלויות השירותים הנדרשים לכל מושבה. במושבות הקטנות, שזכו לכינוי "מושבות בת", נועדו לקום רק גן ילדים ובית ספר ראשוני, וכן בית כנסת ובית מרחץ. כל שאר השירותים נועדו לקום במרכז היישובי הגדול, בטווח הליכה קצר מהמשקים. הניהול נועד להיעשות גם הוא ממקום אחד ולא נועדו להידרש מבנים או שירותים מקומיים.

אגב כך הונח הבסיס המשקי החקלאי ונקבע כי ענף הקיום המרכזי יהיה הגפן. מכאן נבע כי יוקמו מפעלי ייצור הכרוכים בו, כגון יקב, ייצור חביות, בקבוקי זכוכית ומערך מנהלי של ייצור ושיווק. בדרך זו עוצבה גם דמותו של האיכר העברי העתידי: איש מקצוע בתחום הגפן, עובד כמו ידיו, אך בה בעת מנהל משק משל עצמו ומעסיק עובדים שכירים. מכאן נקבעו גם הצרכים הבסיסיים של כל משק איכרים, לצד מבנה המגורים הצנוע שעוצב כבר ב-1883-1884. חצר המשק כללה אורווה, מחסנים וסדנאות פשוטות לתחזוקת הכלים. יתר על כן, על מנת ליישב איכר ולבנות מושבה בדגם מוגדר זה, היה צורך להכשיר את המתיישבים במשך לפחות שלוש שנים לפני שיזכו

לקבל נחלה משלהם, ולשם כך היה צורך להקים מוסד הכשרה ל"עבודת האדמה". היתה זו, אם כן, תפיסה הוליסטית מורכבת של דמויות האיכר והמושבה העבריים העתידיים להיווצר בחסות הברון רוטשילד, וכל זאת נקבע כמדיניות נוקשה במהלך ביקורו בארץ באביב 1887 ולאחר מכן.

"זכרון יעקב ובנותיה" היו למעשה האזור היחיד בו מומש החזון הזה. בראשון לציון ובראש פינה נוצרה מציאות יישובית שונה ולא התהווה גוש מתוכנן מסוג זה. בזכרון יעקב עלה בידי הפקידות ליצור את כל מרכיבי התכנית. חל פיתוח מואץ של המרכז היישובי על כל השירותים האפשריים בו: מוסד להכשרת עובדי אדמה (ה"ארבייטער שוללע"), יקב מרכזי לכרמים העתידיים, חנות כל בו (ה"דיפו") וכן מרכז מנהלי של פקידות (כיום רחוב הפקידות-הנדיב) ובו בתי מגורים, אורוות, בית מרקחת, בית חולים, גן טיולים ועוד. שפיה וכת שלמה הוקמו בשלהי שנות השמונים של המאה ה-19 כ"מושבות", מושבות בת, במתכונת הרעיון המרכזי, ובשלב השני הוקמו בראשית המאה העשרים גם עתלית וגבעת עדה באותה רוח תכנונית.

שכלול מלא של הראייה המרחבית הושג כבר בשנים 1900-1908 בחבל הגליל התחתון, על ידי "הוועדה הארצישראלית" של יק"א, שהברון עמד בראשה. שם הוקמה חוות ההכשרה בסג'רה. בוגרי החווה ובני איכרים ממושבות ותיקות נאחזו בבת אחת בשלושת מפלסי הגליל התחתון – רמת תבור, רמת יבנאל ועמק הירדן – במושבות כפר תבור, יבנאל ומלחמיה (מנחמיה). בשלב השני הוקמו בית-גן ליד יבנאל וסג'רה ליד החווה, ובשלב שלישי – כנרת ומצפה. עבור כל אלה נרכשו למעלה מ-70,000 דונם ברצף טריטוריאלי עברי, ודרכים נסללו לקשר בין מוקדי ההתיישבות. כמקום מרכזי שימשה העיר טבריה (בן ארצי 1988: 39-45).

על רקע זה יש להבין אפוא את העשייה בפועל במושבות הברון, ולמקם כל תופעה נחקרת במרקם הוליסטי זה של תפיסת הברון ואנשיו את מעשה ההתיישבות שבניהולם. נתמקד בשתי דוגמאות בלבד להכרת העשייה בפועל של מנגנון הפקידות ותפיסת עולמו המרחבית-יישובית: הקמת מוסד ההכשרה למתלמידים בעבודת האדמה, הוא ה"ארבייטער שוללע", ותכנון ומיפוי גן הטיול (גן רוטשילד, גן הברון) בזכרון יעקב, המשקפים את תפיסת העולם הכוללת של הברון בעזרת שני מרכיבים שונים שלה.

ה"ארבייטער שוללע" ("בית הספר לעבודת האדמה")

אחד הלקחים העיקריים מייסודן של המושבות הראשונות בתרמ"ב ותרמ"ג (1882-1883) היה קשור בהכשרתם המוקדמת של המתיישבים. רק בודדים מקרב העולים והמתיישבים היו בעלי נסיון כלשהו בעבודת אדמה בכלל, קל וחומר בחקלאות הארצישראלית. לקח זה הוא שהיה ביסוד שיתוף הפעולה בין הברון רוטשילד ובין "חובבי ציון"

בהקמתה של עקרון (מזכרת בתיה) כ"מושבה לדוגמה" (אהרנסון 1987). ברם, לא די היה בכך שיהא זה לקח למושבות עתידיות ולאגודות התיישבות המוקמות בחו"ל, אלא היה צורך להכשיר גם את הנמצאים כבר על אדמתם, ובוודאי להכשיר בנים בוגרים שלא ניתן היה לשלחם ללימודים במקוה ישראל, למשל. יתר על כן, גיבוש מדיניות ההתיישבות של הברון רוטשילד עם תום ביקורו באביב תרמ"ז (1887), וההחלטה העקרונית על ביסוס המושבות על כורמות והקמת מערכת ייצור, עיבוד ושיווק פרי הגפן, חייבה גם היא הכשרה מהירה של איכרים ושל בניהם, או של פועלים הנמצאים בארץ ושואפים להתיישב ולהיהפך לאיכרים במושבות. כך הוחלט על הקמת מוסד ייחודי להכשרת עובדי אדמה בזכרון יעקב, אשר זכה עד מהרה לכינוי "ארבייטער שוללע".² המעמד אליו התכוונה הפקידות היה של "פועל מתלמד", והשם בו כונה המוסד בעיתונות העברית היה "בית הספר לעבודת האדמה", למרות שלא היה זה בית ספר במובנו המקובל אלא מוסד הכשרה, והמילה "אדמה" לא נכללת בהגדרתו, למעט הרמז הכלול בה לתוכן הלימודים של המתלמידים, המכשירים עצמם להתיישבות חקלאית (מרגלית וגולדשטיין תש"ן: 454-455; אהרנסון 1990: 78-79).

ביקורו של הברון בזכרון יעקב החל בל"ג בעומר, י"ח באייר תרמ"ז (12 במאי 1887), ומיד עם עזיבתו הוחל בהכנות להקמת המבנה ולגיוס מועמדים להכשרה חקלאית. בסיון תרמ"ז פורסם קול קורא למועמדים, וכנראה בשלהי אותו חודש הוחל בתכנון המבנה. התכנית הוזמנה אצל המהנדס הגרמני, בן העדה הטמפלרית בחיפה, גוטליב שומאכר (Gottlieb Schumacher). הוא היה מן הבודדים בארץ ישראל של אותה העת שלמד הנדסה ואדריכלות במוסד מקצועי, והיה אמון על פקידות הברון, שהזמינה אצלו עבודות גם בראשון לציון בכניית היקב, בתכנון ובכניית בתיה של בת שלמה ועוד (בן ארצי 1994).

התכנית נמצאה בגנזי יק"א שבארכיון הציוני (אצ"מ J15/4354). שומאכר נתן לה את הכותרת

OeKonomiegebäude in Zikhron Jakob
(Samarin)

2 המינוח שהשתרש כ"ארבייטער שוללע" הוא עממי ומשובש בכל לשון של מקור, יידיש או גרמנית. למעשה לא היה אז מושג כזה בשתי השפות הללו, וגם אין תצורת כיתוב ביידיש של "ארבייט", "ארבייטער", ואפילו שוללע מצריך רק ל' אחת. ארבייט בתעתיק מגרמנית היא "עבודה" (Arbeit), אבל המינוח ביידיש מתורגם "ארבעט". עובד או פועל ביידיש הוא "ארבעטער", ופועל או עובד חקלאי הוא "ערד-ארבעטער" (מ"Erde", "אדמה" בגרמנית). Arbeiterschule בתרגומו כ"בית ספר עמלני", הוגדר רק בראשית המאה העשרים עם הופעת זרמי "החינוך החדש" בגרמניה והועתק גם לארץ ישראל בעשור השני והשלישי של המאה העשרים. נראה שעל מנת לפשט ולהקל על הכל אימצו מונח משובש לחלוטין הן בתצורתו הן בכתיב שלו, וה"ארבעטער שולע", כלומר בית הספר לעובד / לפועל והחקלאי?, נתקרא "ארבייטער שוללע" לרווחת כולם.

עוד 12.5 מ"ר – אך צנוע ביחס לעובדה כי אמורים היו להתגורר בו שישים תלמידים במשך שלוש שנות לימוד. אורכו של המבנה המיועד היה ארבעים מטר בחזית הפונה לרחוב הפקידות (כיום רחוב הנדיב), בצדו המערבי. רוחבו של המבנה היה עשרה מטרים ונוספו לו שני חדרי שירות צמודים בחלקו האחורי, הפונה לחלקה החקלאית של המבנה, במידות של ארבעה על ארבעה מטרים, 16 מ"ר כולל עובי קירות. לצדם תוכנן חדרון שירותים ככל הנראה, שמידתו מטר על 1.1 מטר, כלומר 1.1 מ"ר. בסך הכל הקיף השטח החיצוני 417.1 מ"ר, מקיר לקיר חיצוני. עובי הקירות החיצוניים הללו נקבע לשלושים ס"מ, כך שאלה נועדו להוות שלושים מ"ר המופחתים מהיקף המבנה. שתי מחיצות פנימיות שעוביין נקבע לחמישים ס"מ הורידו את השטח הפנימי ב-9.4 מ"ר. שמונה עמודי התמך שעוביים היה חמישים ס"מ הורידו שני מ"ר מהשטח למגורים. סך השטח הפנימי שיועד ללינה ולארוחות היה אם כן 358.6 מ"ר, ולו נוספו שני חדרי שירות ששטחם היה 12.58 מ"ר ושני בתי שימוש בשטח 1.2 מ"ר כל אחד. שורת עמודי התמך – שניים בקירות החיצוניים הרוחביים ושמונה בחלל הפנימי – הסתיימה בגובה המבנה בקמרונות תמיכה. עמודי התמך שוקעו כמטר בקרקע ונבנו לגובה של 2.30 מטר עד תחילת הקמרון. גובה הקמרון היה 1.4 מטר, וממנו עד התקרה הפנימית היו עוד שלושים ס"מ, כך שגובה המבנה היה ארבעה מטרים. בין העמודים נותר החלל פתוח, שכן לאורך שורת העמודים שהוצבה במרחק 4.45 מטר מכל קיר חיצוני, נוצר שטח ציבורי שנועד למעבר עבור הדיירים ולשולחנות האוכל והלימוד שלהם. שתי מחיצות פנימיות בניצב לשורת העמודים חילקו את החלל הגדול שנוצר לשלושה אולמות: אולם צפוני, שאורכו 13.30 מטר ורוחבו 8.9 מטר, לא כולל שטח העמודים, כלומר 118.37 מ"ר, אולם דרומי במידות זהות, ובתווך אולם מרכזי שמידותיו שונות אך במעט, ושטחו 119.26 מ"ר. לכל אולם כזה נועדו עשרים מתלמדים, ובחישוב גם נותר לכל מתלמד שטח מחיה של כמעט שישה מ"ר, חלקו למיטה ולחפצים אישיים, חלקו משותף לאכילה ולימוד. בהנחה שהמיטות היו מחולקות לשתי קבוצות של עשרה מתלמדים מכל צד של האולם, וקרוב לקיר החיצוני, הרי שלכל מתלמד היתה יחידת שטח באורך כ-3.5 מטר וברוחב 1.3 מטר להניח בה מיטה או מזרון וציוד אישי. בין המיטות היה רווח של כ-2.7 מטר, רווח ששימש לשולחנות האכילה והלימוד ולמעברים. בכל אולם היו דלת ושני חלונות בחזית המזרחית, בצד הפונה לרחוב, דלת וחלון הפונים לחלקת האדמה מאחורי המבנה, ודלת לחדרי השירות באולמות החיצוניים. שומאכר תכנן אפוא מבנה פשוט, מהיר לבנייה, מבוסס היטב על קירות תמך עבים ועל עמודים עם קמרונות, בעל גג שטוח שעליו הונחו לימים רעפים בזווית שטוחה, והסכני במידה רבה לגבי שטח המחיה שהוקצה לכל מתלמד.

ה"ארבייטער שוללע" בפעולה

במהלך יולי 1887 (תמוז-אלול תרמ"ז) הוחל בבנייה ונראה שלקראת אוקטובר (סתיו תרמ"ח) החלו אכלוס המבנה והכשרת הלומדים (סמסונוב תש"ב: 146-147). במקור זה נמסרת גם רשימת תלמידים שהתקבלו למוסד ופרטים אחדים אודותם. שנת תרמ"ח (1887/8) היתה שנת הפעולה העיקרית של המוסד. אי היציבות במספר הלומדים נמשכה עוד מספר חודשים, ולשנה שלאחר מכן עברו רק מחצית מהמתחילים. ברם, יחסה של הפקידות וטיפולם של יהודה (ליאון) וורמסר (Leon Wormser) וז'יסטן דיגור (Joustin Duguord) היה אוהד וחיובי. הם עודדו את אלה שהצטיינו ולמדו ברצון וניפו בהדרגה את אלה שרק התכוונו לבסס עצמם בחסות המימון הנדיב של הברון. על השתלשלות הדברים כתב שייד (1983: 85-87):

לכן פקד אפוא [הברון] על מר וורמסר לבנות בית רחב-ידיים למדי שיכיל מיטות לששים איש לערך אלא שבין מצע למצע יישאר ריווח למרבה האוויר ושלכל אורך הבית, באמצע, יהיה מקום נרחב למדי להעמדת השולחנות הנחוצים לחדר-האוכל. וזה הדבר שביקש מן הצעירים האלה: 'א' שכבר יהיו בארץ, בלי הבדל אזרחות; ב' שיאותו לעבוד היטב'. ונאמר להם שאם שלוש שנים יתנהגו יפה, וילמדו את כל המלאכות שצריך חקלאי לדעתן, יקבלו שלושים פראנק בחודש ודיוור וכן בגד-עבודה וזוג מגפיים בכל שנה. וכתום שלוש השנים יוכלו להתנחל כמתיישבים, כמותם כוותיקים – והיתה זו תכלית גמולם. משעה שהושלמה בניית הבית ונפוצה השמועה באו מכל היישובים שבארץ-ישראל ובסוריה צעירים שהבטיחו הרים-וגבעות ובלבד שיקבלו אותם. לא היה כל ניפוי: ששים הראשונים שבאו נתקבלו. ואחר כך נסגרה הרשימה.

אליהו שייד, ה"ממונה על ההתיישבות היהודית" (למעשה האדם המרכזי בפעולות הברון רוטשילד במושבות עד 1900), מתאר את התנהלות בית הספר קצר הימים (שייד 1983: 88):

הם שכרו מבשלת אחת לכולם. צירפו אליה עוזר שיביא לה מים, יקלף ירקות וכו', ועוד אחד שישמור כאן על נקיון ללא דופי. הם הצליחו להפליא ... האוכל עלה להם בממוצע שמונה-עשר פרנק לחודש, הכביסה שני פראנקים, וכך יכלו לחסוך עשרה פראנקים בכל חודש. רובם היו חומר טוב. אף נבחרו אחדים מהם שנעשו עוזרי-רוקחים או עוזרי-כורמים, ומשך קרוב לשנה התנהל המפעל יפה מאד. אחר כך החל מספרם להתמעט ... העבודה שכפו עליהם היתה עקרה מדי עד שפקעה סבלנותם, ובסופו של דבר אכן רפו ידיהם. ואז פרש אחד מהם

מדי-יום מסיבה זו או אחרת, עד שנותרו רק שלושים-וששה. ומעולם לא באו חדשים על מקום הנושרים.

בראייה לאחור המשיך שייד ותאר את הנסיבות לסגירתו המהירה של המוסד הראשון להכשרת מתיישבים בוגרים:

האדון הבארון הורה למר דיגור להביא את הבחורים כדי שיכשירו את אחת הגבעות ... מיד הוחל במלאכה. ונטעו שם עצי שקד ומשמש. לא אוכל לומר כמה כסף הושקע לריק בתהום זו של טרשים. ומה היתה התוצאה? מקץ כמה שנים קמלו העצים ... והצעירים עבדו כעבדים בלי שילמדו הרבה ... אולי היתה זו שעת-הכוש לרכוש קרקע במיוחד לבני הנעורים האלה, למען יוכלו להתמסר לפלחה חרבה. ובמקום להכשיר בשבילם את הר-הטרשים הזה מוטב היה שיעבדו משך שלוש שנים את האדמה העתידה להיות שלהם, על חשבון הפקידות. אז היה הניסוי שלם, שעל פיו אפשר היה לנהוג לגבי המושבות האחרות.

מידה רבה של אפולוגטיקה וחכמה של ראייה לאחור ניכרות מדברי שייד. את זכרונותיו כתב לקראת תום שירותו בפקידות הברון. מצד אחד הרבה להחניף לו ולשמור על דמותו הנעלה, אך מצד שני לא התאפק מלבקר החלטות שונות שהיו כנראה בניגוד להשקפתו.

סמסונוב, לעומתו, מפרט מעט יותר אודות חיי הצעירים במוסד ומתאר אותם באופן שונה במקצת (תש"ב: 145-150). לטענתו היה זה משה אברמוביץ שבישל את הארוחות, וכן השכר היה נפוליאון וחצי לחודש, כלומר 36 פראנק ולא 30... הביגוד כלל גם נעליים, בגד כחול לעבודה, שתי כותנות וחליפת צמר לשבת, וכן טלית ואבנט. גם הוא מתאר את עיקר העבודה בסיקול טרשי החלקה לה קראו "דער גלות גארטען" – "גן הגלות".

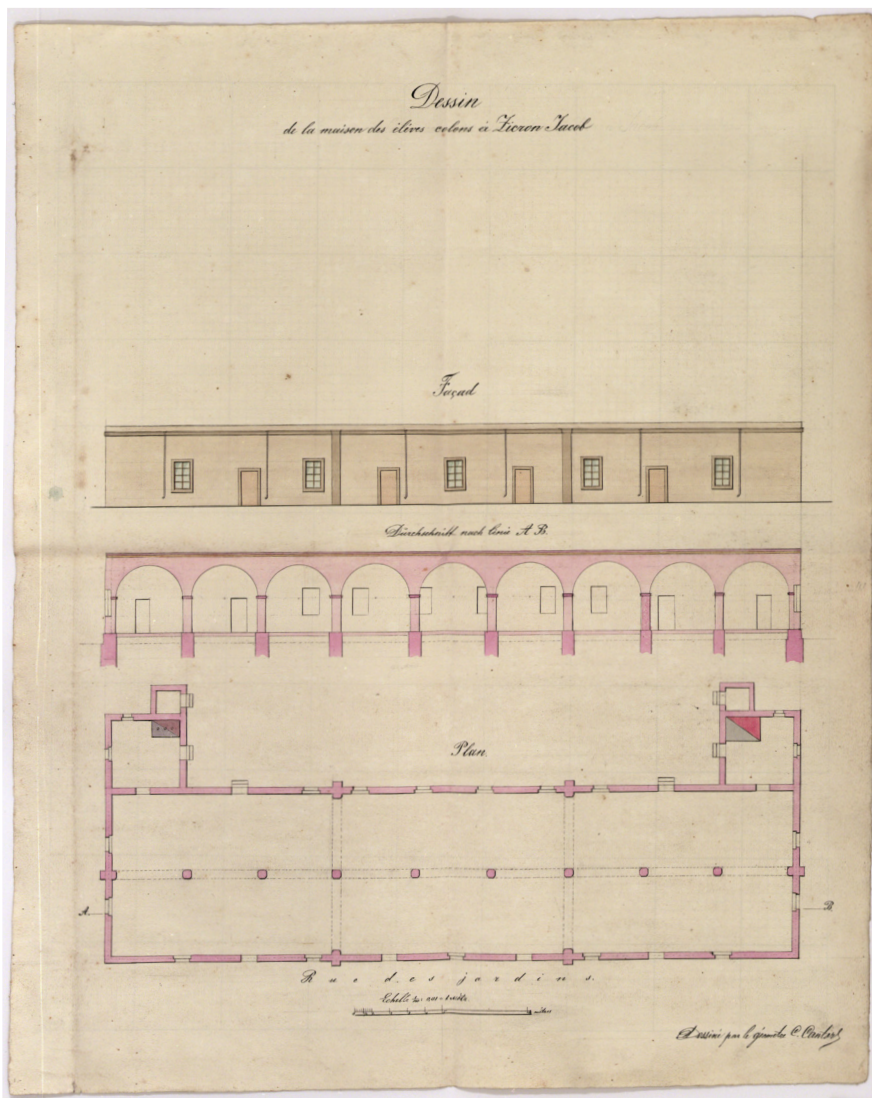
את סדר היום בבית הספר תאר שלמה קלמן קנטור (המליץ תרמ"ח: 1187-1188; סמסונוב תש"ב: 147-148) במדויק: השכמה ותפילה, ויציאה עם שחר לשדה. לאחר שעה – הפסקה לארוחת בוקר של חצי שעה, ועבודה עד 11 בצהריים. הפסקת הצהריים נמשכה עד שתיים, ובמהלכה אכלו לחם עם מרק מבושל בשמן זית זך. לקראת השעה חמש פסקה העבודה ונערכה תפילת מנחה בשדה. לאחר ארוחת הערב היו שלמדו שירה, נגינה וצרפתית וגם עיינו בתלמוד ולמדו תורה. עדותו של ש"ק קנטור חשובה במקרה זה, כי הוא האחראי על השרטוט השני המופיע במאמר, אותו הכין כנראה במהלך לימודיו במוסד.

אכן, דומה ששניים מן התלמידים המשכילים והמוכשרים יותר ב"ארבייטער שוללע" היו האב שלמה קלמן קנטור ובנו אליהו. לא הרבה ידוע על האב ועל

נסיבות עלייתו לארץ ישראל וקבלתו ל"ארבייטער שוללע". ככל הנראה עלה האב בגפו ארצה באלול תרמ"ז (קיץ 1887) מהעיר קובנה שבליטא (אז בשטח האימפריה הרוסית) והתקבל מיד ל"ארבייטער שוללע" כתלמיד מן המניין. לא מעט אחריו עלה בנו הבכור אליהו (1870-1957), וכך מצאו עצמם האב והבן תלמידים שהועידו עצמם לעבודת האדמה. ש"ק קנטור גילה כישורי מדידה ושרטוט, וככל הנראה הוכשר לכך במהלך לימודיו. כתום תקופת הלימודים הוקצתה לו נחלה בזכרון יעקב והוא התיישב בה עם כל בני ביתו.³ סיפר ש"ק קנטור על הסבתו המקצועית: "גם אני בעצמי הנני מצליח במלאכתי, וכבר אוכל להתחרות בחברי, אשר לפני לא הגעתי לקרסוליהם: כל מלאכת המדידה בנטיעה ושתילה, היינו – לסדר שורות ולסמן מקום הנטיעות כפי השיעור הדרוש לזה וכו'" (סמסונוב: 149). אחדים מפירות העבודה המקצועית אותה סיגל לעצמו קנטור, מצויים בארכיון פיק"א באנגליה. שניים מהם מובאים במאמר זה, והראשון הוא שרטוט ה"ארבייטער שוללע" עצמו (תמונה 2).

בשרטוט זה, ללא תאריך, מוצג ה"ארבייטער שוללע" בשלושה מצבים: חזית, חתך אורך ותכנית מצבית. לקנה המידה הקווי יחידות מוזרות מעט: 2.4 ס"מ במפה הם שמונה מטרים בשטח, כלומר קנה מידה של 1:333.333; ייתכן שגודל דף השרטוט הוא שחייב יצירת קנה מידה זה. השרטוט העליון מציג את החזית לכיוון רחוב הגנים (רחוב הרצל בימינו). אל מול ההולך מכיוון רחוב הפקידות (רחוב הנדיב בימינו) מערבה נגלה מבנה פשוט אך רחב מידות, אשר בחזיתו דלתות וחלונות בלבד. השרטוט האמצעי הוא חתך בקו AB המופיע בשרטוט התחתון. החתך מלמד על שיטת הבניה, שנשענה על יסודות עמודים שקועים כמטר בקרקע, וגובהם מעל הקרקע הוא כ-2.3 מטר. על העמודים השעינו את קמרן התמיכה בגג השטוח, עליו הונחו הרעפים. השרטוט השלישי הוא תכנית המבנה. העמודים חוברו ביניהם במחיצה ארוכה שחילקה את המבנה לשני חלקים בתווך וכן בשני קירות פנימיים, וכך נוצרו למעשה אותם

3 עד כה לא נערך מחקר ראוי על פועלו של אליהו קנטור במושבות הברון ויק"א, לא כל שכן אודות אביו. אליהו התמנה תחילה למנהל עבודה בזכרון יעקב, בעיקר בבניית היקב ובסלילת דרכים, ועד מהרה כבש מקום חשוב במדרג המקצועי של פקידות הברון בתחומי המדידה והמדיפוי בכל מושבותיה. ב-1896 טיפל בניקוז אדמות חדרה, מפעל אותו מימן הברון רוטשילד. בתרנ"ז עמד בראש "אגודת מכבים ונוטרי המושבה זכרון יעקב". ב-1905 מדד את אדמות ראשון לציון לשם עריכת מפה כללית שלה. לימים שימש כמודד הקרקעות הראשי של יק"א בגליל התחתון ובהמשך הועסק במשרד הטכני של יק"א בחיפה, כמהנדס ומתכנן. קנטור חתום על פרויקט הובלת המים ועל תוכניות הבנייה במכלול השלישי בסג'רה, על תכנון השכונה היהודית הראשונה מחוץ לחומות העיר העתיקה בטבריה (שלא בוצעה) וכמו כן על שורה של תוכניות בנייה במושבות. עם ייסוד פיק"א ב-1924 עמד בראש "המשרד הטכני" ששכן בחיפה. בין היתר תכנן את "הטחנות הגדולות" בעיר, ביחד עם המהנדס רוזנפלד, והיה אחראי על ייבוש ביצות כבארה. לאחר מות אשתו העתיק את מגוריו בחזרה לזכרון יעקב, שם נפטר ונקבר. למרות כל זאת לא זכו ש"ק קנטור ואליהו בנו להיכלל ב"אלבום משפחות מייסדי זכרון יעקב", למשל...

תמונה 2: תכנית בית המתלמידים המתיישבים בזכרון יעקב
Dessin de la maison des élèves colons à Zicron Jacob
חזית Façad, חתך בקו A.B. Dürchschnitt nach Linie A.B.
תכנית Plan רחוב הגנים Rue des jardins
קנה מידה 2.4 ס"מ = 8 מטר Echellé
שורטט על ידי המודד ק' קנטור Dessiné par l'ingénieur C. B. Carter

מקור: Waddesdon Archive at Windmill Hill, Waddesdon, Buckinghamshire, 12.05.07 ארכיון פיק"א.

שלושה אולמות גדולים. לאולם המרכזי היו שתי דלתות וחלון, ולצדדיים – שני חלונות ודלת אחת.

ההבדל בין השרטוטים השונים אינו גדול, אך מהותם שונה. השרטוט של שומאכר הוא מיוני 1887, והוא מהווה תכנית בניה מדויקת, עם מידות חד משמעיות של כל פריטי הבניין: עובי הקירות, מידות החללים, הפתחים ומיקומם, עובי המחיצות וההיבט הקונסטרוקטיבי של עמודי התמיכה והקמרונות. ש"ק קנטור, לעומתו, מגיש לנו את תוצאות מימושה של התכנית, בדמות שלושה היבטים של המבנה. עבודתו של קנטור עשויה בקנה מידה משונה, קטן מכדי לעמוד על מידות מדויקות כפי שאלו נראות בתכנית שומאכר, אך היא ברורה ומלאה יותר. יש בה חתך מלא של החזית ושל העמודים והקמרונות, ולא רק של חלק מהמבנה, ולמעשה שני האיורים הללו משלימים זה את זה ומותירים בידנו מושג מדויק על מוסד חשוב בתולדות ההתיישבות, מוסד שלא קיים יותר בנוף הנוכחי.

ימיו של ה"ארבייטער שוללע" היו אכן קצרים. היה זה ניסוי שאמור היה להיות חלק מהשיטה ההתיישבותית של הברון רוטשילד: הכשרה בת שלוש שנים של צעירים נבחרים, הכנתם לסוגים שונים של עבודת האיכרות והושבתם על הקרקעות שתרכשנה בגושי ההתיישבות החדשה ליד שלוש המושבות החלוצות. כפי שקרה רק שנתיים קודם לכן עם "ששת הצעירים" הנבחרים שנשלחו על ידי "חובבי ציון" לזכרון יעקב (על כך בחלקו השני של המאמר), גם כאן נוצלו שישים הצעירים לעבודות תשתית חסרות תכלית, שלא היה בהן כדי להכשירם למלאכות איכרות שונות בשדה ובכרם, בחצר המשק ובכלי עבודה חדישים. הנסיון התפורר בהדרגה. אחדים עזבו במהלך השנה הראשונה ואחרים מצאו עבודות במושבות אחרות. חלק מהמתלמדים מצאו מקומם ב"מושבות הבת" בת שלמה ושפיה, על פי התכנון המקורי, ואחרים, שהיו בני זכרון יעקב עצמה, מצאו את מקומם בנחלות ההורים או במנגנון הפקידות. ל"ארבייטער שוללע" לא גויס מחזור שני והוא חדל מלהתקיים כפי שהתכוונו מייסדיו, כבר בסוף תרמ"ט (1889). על פי סמסונוב (תש"ב: 189-190), כארבעים צעירים מצאו את מקומם ועתידם במושבות השומרון. אהרנסון (1990: 126-128) מדייק יותר ומפרט לגבי הצלחתו היחסית של המוסד: הוא טוען כי מנה לפחות 62 חניכים בשמותיהם, וכי 34 מהם התיישבו בזכרון יעקב ובנותיה: חמישה בזכרון יעקב, 15 בבת שלמה ו-14 בשפיה. תשעה נוספים השתלבו בפקידות הברון כאנשי מקצוע בענפי הכורמות, במדידה ובמיפוי ועוד.

אם כן, הניסוי לא נכשל לחלוטין, אך גם לא האריך ימים. הוא הותיר אחריו מורשת כפולה: האחת היתה המבנה הגדול וחלקת הקרקע המיושרת והמפולסת מאחוריו, אותה הכשירו הצעירים כדי לגדל עליה ירקות ולנטוע עצי פרי ונוי. (ברכות הימים היתה זו החלקה הישרה היחידה באזור המושבה, ועל כן התאפשרה שם הקמת מגרש

כדורגל לאגודות הספורט במקום...) **והשניה** – לקחו של הניסוי לא נשכח. כאשר גיבשה יק"א את מדיניות ההתיישבות שלה לקראת 1900, עת לקחה על כתפיה את האחריות על המושבות ועל הקמת מושבות חדשות, החליטה גם היא כי תנאי מוקדם לקבלה להיות איכר במושבותיה יהיה הכשרה מוקדמת של שלוש שנים, וזאת יישמה בחוות ההכשרה בסג'רה (ינקלביץ 2000: 100-102; מיורק תש"ס: 376-384).

מבנה ה"ארבייטער שוללע" שימש, כאמור, לייעוד המקורי רק שנתיים ואולי מעט יותר. לאחר מכן הפך למחסן כללי של פקידות הברון ויק"א, ובימי פיק"א פעלה שם חנות כלבו גדולה (ה"דיפו"). בשנות השבעים של המאה העשרים נהרס המבנה ועל מקומו הוקם מבנה חדש שנועד לבית קולנוע, חנויות ועסקים שונים. המבנה החדש לא הושלם עד ימינו ומהווה דוגמה נוספת לאי ידיעתה של זכרון יעקב לכבד את מורשתה הבנויה, כמו גם במקרה של בית הפקידות הראשון, בית הספר הראשון וגן הטיול שהקנה לה שם ותפארת.⁴

"גן הטיול" ומקומו בתפיסה התכנונית של מושבות הברון

מרכיב חשוב במערך הפיזי של המושבות אשר נבנו על ידי פקידות הברון היו "גני הטיול". היו אלה מרחבים ציבוריים שנועדו לאפשר לאיכרים לנפוש מעט לאחר שעות העבודה ולשוחח בחברת בני משפחותיהם, במרחב ציבורי פתוח ומטופח. זאת בנוסף לשטחים הפתוחים הפרטיים שבחזיתות המבנים ולנטיעות עצי נוי ופרי לאורך הרחובות הראשיים. בכל שלוש המושבות אותן החלה הפקידות לבסס מ'1883 ואילך, תוכננו ונוצרו במהלך הזמן "גני טיול" מסודרים ומטופלים בהם ניטעו עצים, שיחים ודשאים ואף נחצבו תעלות מים ונבנו מזרקות ובריכות נוי קטנות. בראשון לציון, למשל, הפכו את חלקת הניסויים לנטעי הגפן שהשתרעה מדרום לבאר המושבה, לגן טיולים וביולי מפותח ביותר (חיסין 1982: 124; רוח בשדרה 2010). תחילה שימש השטח משתלה לצדה הוסיפו עצי תפוז ותמר שעיתרו את שביליה. עם העברת שתילי התות והשקד למטעים פונה השטח ועל מקומו נטעו פרדס שבמרכזו שדרה ומשני צדיה עצי דקל מצלים. אט אט הפך המרחב לגן ציבורי, "שהפקידים ונשיהם יוצאים לטייל בו לעת ערב והמתיישבים ומשפחותיהם מטיילים בו בשבתות ובמועדים" (שייד 1983: 203).

4 בזכרון הקולקטיבי ובמורשתן של זכרון יעקב ובנותיה יש מקום מכובד למדי למפעל קצר הימים של ה"ארבייטער שוללע". בספר היוכל לשנת השישים הקדיש העורך לנושא פרק שלם ועוד קטעים אחדים (סמסונוב תש"ב). ברפי למידה וסיור במושבה, וגם בבת שלמה, מוזכר המוסד כציון דרך בהיסטוריה של היישובים הללו. לעתים יש שגיאות, כגון באתר האינטרנט המביא את תמונת תלמידי המוסד, ומוזכרת שם בטעות 1885/6 כשנת הפעלתו.

בראש פינה אף נוצרו שני גני טיול: תחילה, כאשר כל בתי המושבה היו עדיין ב"רחוב העליון", הצמוד לכפר ג'עוני, הוכשר גן נוי קטן בקצהו הדרומי של הרחוב, במפגש עם הרחוב העובר ממזרח למערב, בסמוך לבית הכנסת ולמלון "שורץ". היתה זו גינה קטנה מוקפת עצי ברוש, והיא היתה נגישה לפקידות שבתיה נבנו במורד הרחוב ולאיכרים שגרו ב"רחוב העליון". בהמשך, עת הושלם מערך בתי הפקידות ומשקי האיכרים החדשים החלו להיבנות במורדות שממזרח לאתר הראשוני, נוצר שטח גדול בין מכלול הפקידות ובין מבני המושבה. שטח זה נוצל בחלקו לבניית בית הספר וגן הילדים, ובחלקו הגדול טופח בהדרגה עד שהפך לגן מרהיב שתושבי המושבה ומבקריה נטו לכנותו, לא פחות ולא יותר, "וורסיי הקטנה"... כך כתב בזכרונותיו יחיאל מיכל פוחצ'בסקי שבא לראש פינה כמתלמד במקצוע ההדרכה החקלאית:

והגנן, מר דיהה, התחיל עם בואנו לסדר גן מסביב לבית הפקידות שעמד מן הצד, הכניס את מי המעין באופן טבעי בתעלה חצובה בין הטרשים להשקות את הגן... לא ארכו הימים וכל המגרש שהיה צחיח מקודם התכסה בצבע ירק רענן מכל מיני צמחי תרבות מרהיבי עין ומצודדי נפשות, עצי פרי ועצי נוי (פוחצ'בסקי 1929).

בעיתון המגיד (7.5.1891) דווח: "עתה נוטעים אחורי בית המושבה [בית הפקידות] גן גדול לשוח (לוסטגארטן) על פי חקי אירופה ומנהיגיה" [כך במקור]. "גן הטיול" של זכרון יעקב היה חלק מתפיסת התכנון המרחבי של המושבה. כבר מראשית ימיה, עת שכנה בגבעת זמארין ובצירפי העץ שליך המעיין, טרחו שליחי הברון על תכנונה של מושבה סדורה על פי עקרונות מוגדרים. ב־1884 עלה אליהו שייך בחברת המדריך החקלאי ז'יסטן דיגור לרמה הארוכה שהשתרעה מעל גבעת זמארין, והשניים סימנו עליה את תכנון המושבה העתידה להיבנות עליה עבור כשבעים משפחות האיכרים, מבני הציבור ומבני מגורים של הפקידות ושל אותם תושבים שלא היו חקלאים. תכנית היישוב התבססה על ציר אורך הנמתח על פני כ־700 מטר, מצפון לדרום לאורכה של הרמה, וציר רוחב שאורכו כ־570 מטר, העולה מאזור היקב של ימינו ועד לשלוחה הפונה מערבה, במפגש עם רחוב הרצל של ימינו. ציר האורך נועד למשקי האיכרים, שנבנו משני צדיו, וציר הרוחב – למוסדות ציבור, בתי מגורים לפקידות ומבני שירותים כגון בית הספר, בית המרקחת, אורות הברון ועוד. במקום המפגש של הצירים נוצר צומת ארבע כיווני, אשר מעבריו השונים נבנו (בכיוון השעון) בית הפקידות הראשון, בית הספר הראשון, בית החנויות הקרוי ה"דיפו" הגדול ובית הכנסת. כל אלה נבנו על פי תכנית מוגדרת וחוזי בניה עם קבלנים מחיפה (בן ארצי 1983).

המבנה הראשון שנחנך באביב 1885 היה בית הפקידות הראשון, ובו גרו ועבדו מנהלי המושבה, וורמסר והאגרונום דיגור. על פי שייד, דיגור היה בעל הרעיון להקים גן טיול ונוי עבור המושבה הצעירה:

מאחרי ביתו של דיגור היה שטח ריק ורחב ידיים. גיבוב זה של טרשים ציער אותו. תחילה עקר משם כל מה שאפשר היה להזיזו בכלל. אחר כך פקד לעשות גומות באבנים הנקבוביות ולשפוך לתוכן סלים של עפר. עד-מהרה פינתה פינה צחיחה זו את מקומה לעובר של גן, שמעט-מעט פשט צורה ולבש צורה ונעשה הגן הציבורי המוקף שיחי מימוזה (קאסיה פארנזיאנה) שריחם ערב כל-כך. וכל התיירים, וכל פקידי הממשלה הבאים לכמה שעות לזכרון-יעקב, אין פיהם פוסק מלתת שבח והלל ליצירת מופת אמיתית זו. כי כיום [1898] הרי זה גן שבו אילנות יפים הפורשים צל על פני שדרות, פרחים ובריכה עם מזרקה מקלחת. המראה מקסים באמת. הואיל ואין כאן בתי מרוזח ובתי-קפה הרי לכבוד ולעונג הוא למתיישבים ולמשפחותיהם שבימי-החגים יכולים הם לבלות כאן כמה שעות עם ילדיהם (שייד 1983: 83).

שייד מתאר אפוא את יצירתו של הגן כתולדת יוזמה אישית של דיגור, מנהל המושבה, אשר מראה העזובה מאחורי ביתו ציער אותו עד כדי הכשרת הקרקע ולאחריה נטיעה של עצים ומכאן ואילך התפתח הגן לתפארה. האמנם?

דומה שהתמונה מדויקת רק בחלקה. ייתכן אמנם שיוצא אירופה זה שבא להתגורר בשממת זמארין לא יכול היה לשאת מראה עזובה סמוכה כל כך לביתו, אבל הכרת ההיררכיה הפקידותית של הברון רוטשילד ומימון מעשיה בארץ מחייבת מבט שונה במקצת. תכנונה של זכרון יעקב, כמו גם של שאר המושבות בחסות הברון ואחר כך יק"א, היה קפדני ויסודי ביותר. המערך הפיזי כולו היה מעשה חושב של מדידה, מיפוי, סימון ותיחום שימושי הקרקע לסוגיהם. חלוקת הנחלות היתה מדויקת והקצאת שטחי הציבור נעשתה מראש ובנדיבות רבה. השטח שנותר ריק "מאחורי" ביתו של דיגור היה מוקצה מראש לשימושי קרקע ציבוריים, כמו גם השטח שהיה מולו מדרום לאותו רחוב, בהמשך למבנה בית הכנסת. על החלק הצפוני הוכשר אכן "גן הטיול", שהיה שימוש קרקע ציבורי הכרחי בעיני המתכננים האירופיים של פקידות הברון, ועל החלק הדרומי הוקמו בין השאר בית לרופא, גן ילדים, בית ספר שני ולימים (1893) מבנה הפקידות הגדול והנאה ביותר בכל המושבות, המשמש כיום "מוזיאון העליה הראשונה".

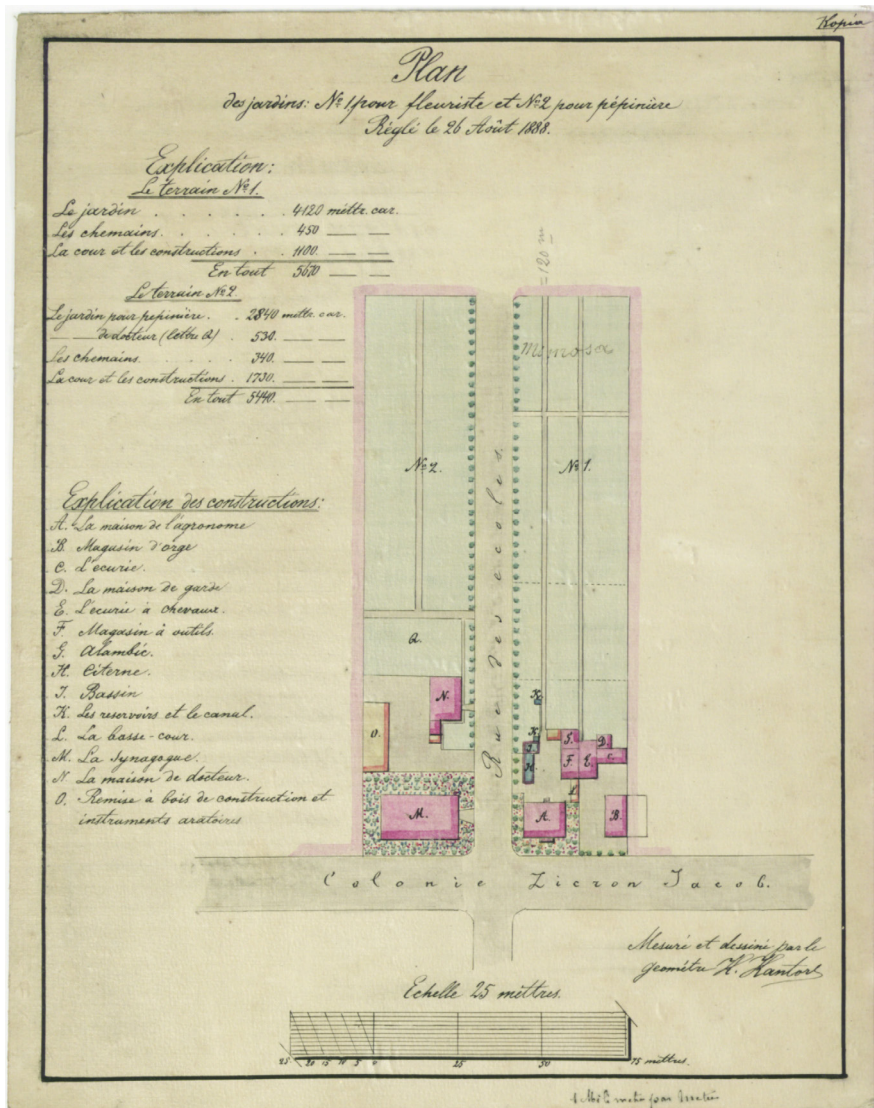
גן הטיול היה על כן מוגדר מלכתחילה, אך פיתוחו היה אטי והושפע מנסיבות הזמן והתקציב. בשנים הראשונות הוא הוכשר ויושר, נעזקו סלעיו ונעקרו טרשיו, ונעקרו עשבים ושיחים שהכו בו שורש. מלאכת ההכשרה הזו, ששייד מדלג מעליה

בקלילות, ראויה גם היא לאזכור, בטרם נפנה לתכניתו המקורית. בספטמבר 1886 (אלול תרמ"ו) הגיעו ארצה "ששת המובחרים", אותם שישה עלמים צעירים ש"חובבי ציון" באודסה בחרו מתוך צעירים יהודיים רבים, ואשר נועדו לעבור הכשרה כמדריכים חקלאיים לאיכרי המושבות החדשות (אפשטין תש"ז: 344; חורגין תש"ג). היה זה לאחר גל הביקורת הראשון נגד פקידיו ה"לא ציוניים" של הברון רוטשילד, המתעמרים לכאורה באיכרים ורודים בהם. עלילות הפקידים הללו, אשר הקנו לפקידות הברון שם רע, הגיעו לאוזני "חובבי ציון" ולידיעת הברון, שהציע ל"חובבי ציון" לשלוח את הטובים שביניהם על מנת שיעברו הכשרה אצל אותם פקידים ומומחים בארץ ישראל ויתפסו את מקומם מול האיכרים כשוויים מול שוויים, המדברים בשפתם ואמונים על שאיפותיהם הציוניות הטהורות. שישה אלה היו אברהם הלפרין, ליאון איגלי, משה ורהפטיג-אמיתי, יצחק אפשטין וגרשון הורוביץ. ראשית דרכם היתה בזכרון יעקב. דיגור קיבל את פני הנבחרים בהתאם: על מנת להעמידם מיד על מקומם, ובמידה מסוימת להשפילם בעיני עצמם ובפני האיכרים, העסיק אותם במלאכות שלא היו קשורות במטרת שליחותם (חורגין תש"ג: 18-19):

הוא התעמר בצעירים החדשים מרוסיה. תחת ללמדם חקלאות וגננות, היה מעסיק אותם בעבודות שחורות ... הששה מתגוררים בחדר נידח. משכנם – דרגש עץ, ללא מצעים ... ובגדיהם מתמרטטים, רגליהם יחפות, פניהם נופלים...

כדי להכשיר ידם בעבודת האדמה, ובטרם ילמדו חקלאות מקצועית ויתמחו בהדרכה חקלאית, התבקשו הם להתחיל בסיקול ובעיזוק הטרשים מאחורי ביתו של דיגור, באותו שטח שנועד לימים ל"גן הטיול". אפשטין ראה במטלה הציונית הראשונה גלומים למעשה ב"טרטור" הציוני הראשון: נבחרים ומצוינים ככל שתהיו – קודם כל נקו את המשטח מסלעים, טרשים וצמחים סוררים.⁵ התכנית המובאת בזה, של "גן הטיול" בזכרון יעקב, נעשתה בקיץ 1888 ושורטטה גם היא על ידי שלמה קלמן קנטור (תמונה 3).

5 אכן, "ששת הצעירים" לא עמדו זמן רב בהשפלה לה זכו: הלפרין חלה ומת מיד, איגלי נס על נפשו לרוסיה וארבעת הנותרים הועברו לידיו של הגנן ז"ל דיהה בראש פינה. אפשטין עצמו ויתר על חקלאות והפך למודרד ולמורה, ושלושת האחרים הקימו את המשטלה ביסוד המעלה והתמחו בנטיעות. ורהפטיג-אמיתי נשאר בה כמתיישב ושני הנותרים התיישבו כעבור זמן מה בראשון לציון והיו מטובי איכריה.

תמונה 3.

מקור: Waddesdon Archive at Windmill Hill, Waddesdon, Buckinghamshire, :

12.05.12

ארכיון פיק"א.

כותרים ומקרא לתכנית:

תכנית	
	הגנים: 1. לגידול פרחים; 2. למשתלה
	אושר ביום 26 באוגוסט 1888
	ביאור רשימת המבנים:
La maison de l'agronome	בית האגרונום
Magasin d'orge	מחסן תבואות
l'écurie	הרפת
La maison de garde	בית השומר [המשמר]
l'écurie a' chevaux	אורוות סוסים
Magasin a' outils	מחסן לכלי עבודה
Alambic	דיסטילטור [מתקן זיקוק מים]
Citerne	בור מים
Bassin	J. אגן מים
les reservoirs et le canal	K. מאגר מים ותעלה
La basse-cour	L. החצר התחתונה
La Synagogue	בית הכנסת
la maison du Docteur	M. בית הרופא
Remise à bois de construction et instruments aratoires	N. סככה לאחסון עץ לבניה וכלי עבודה

הרחוב הראשי בחזית המבנים A ו-L קרוי בשרטוט "המושבה זכרון יעקב" והרחוב הניצב לו קרוי "רחוב בתי הספר" (Rue des ecoles), כשהכוונה היא לבית הספר הישן שבקרן הצפון מזרחית של הרחובות ול"ארבייטער שוללע" שנבנה בקצה הרחוב הניצב (רחוב הנדיב), שכינויו היה "רחוב הפקידות".

החתימה בשולי התכנית, מימין למטה:

נמדד ושוורטט על ידי המודד ק' קנטור

קנה המידה הסרגלי המצורף מציג ארבע יחידות שאורכן מאה מטר, אחת מהן מחולקת ליחידות של חמישה מטר. שלא כרגיל, קנה המידה אינו מצוין ביחידות של 1 ס"מ;

קנה המידה לפיו נערכה המפה הוא 1:1700

חישובי השטחים:

חלקה מס' 1	
הגן	- 4120 מטר רבוע
הדרכים	- 450
החצר והמבנים	- 1100
סך הכל	- 5670

חלקה מס' 2	
המשתלה	- 2840 מטר רבוע
גן הרופא (האות Q)	- 530
הדרכים	- 340
החצר והמבנים	- 1730
סך הכל	- 5440

משמעות התכנית ופרטיה

המפה של ש"ק קנטור מהווה ראייה נוספת לרמה התכנונית הגבוהה של המערך הפיזי ומרכיביו במושבות הברון. אין זה דבר של מה בכך לתכנן גן טיולים שופע ירק ומים ביישוב כפרי נידח בארץ ישראל של אותם ימים. עצם הרצון ליצור גן כזה מלמד על תפיסת המושבה העברית כיישוב מודרני, מפותח, מעוצב ובעל חזות נאה, המאפשר לאיכריו מקום מנוחה, מרגוע ובילוי בסביבה ירוקה ואסתטית. כך תאר אותו דוד ילין (1972: 169) שהגיע למושבה באוגוסט 1903 להשתתף ב"כנסיה הארצישראלית" שנערכה בזכרון יעקב:

וכנגד כל הבתים האלה, מעברו השני של הרחוב, משתרע הגן הגדול והנהדר, גן-המושבה, עצים רעננים המשליכים צלליהם עד למרחוק, ערוגות פרחים יפים, תהלוכות סלולות וישרות לטיולים, ספסלים למנוחה, במה לתזמורת, ורוח וריח אביב נעים של הרי הכרמל גם בשעת חום צהריים – זה הוא הדר הגן הזה.

"גן הטיול" השתרע בחלק הצפוני של רחוב הנדיב, ככימינו. שטחו נועד בעיקר לפרחים, והמשרטט ציין כי השיח האופייני היה כנראה אותה מימוזה ריחנית שהזכיר שייך. בחלק הגן הסמוך לרחוב הותקן מאגר למים שנאגרו בבור גדול ונשפכו לחלק נמוך

יותר הנקרא "חצר תחתונה". על מקומה של מערכת מים אסתטית זו נבנה לימים בנק אגודת "הלוואה וחסכון", ששימש את האיכרים שנים רבות (בימינו סניף בנק לאומי). מהמפה עולה כי השטח עליו עומד היום "מוזיאון העליה הראשונה", עליו עמד עד 1957 בית הפקידות המפואר של הברון, יק"א ופיק"א, ואחר כך שימש את המועצה המקומית זכרון יעקב ומוסדות אחרים, נוצל בעת ההיא למשתלה ולמזרעה של שיחי הנוי במושבה. גן הטיול עצמו מכונה כאן "גן הפרחים".

אגב כך מותיר בידינו ש"ק קנטור גם מפתח להכרת מערך המבנים בחלק המערבי של רחוב הפקידות במושבה:

בית האגרונום, שהיה כזכור הראשון להיבנות במושבה באביב 1885, המסומן במפה כ-A, שימש כבית המגורים והמשרדים של רבים מפקידי הברון ויק"א. בשלהי שנות השמונים של המאה העשרים הרסו פרנסי זכרון יעקב מבנה בעל חשיבות היסטורית זה ועל מקומו נבנה קניון. רק רבע ממנו נותר לפליטה ובו שוכנת חנות נעליים.

בית הכנסת הנודע של זכרון יעקב שניצב מדרום לבית האגרונום מסומן כ-M, ולצדו בית הרופא - N, שיש לו גן משלו - Q. בזמן עריכת המפה גר בבית ד"ר אליקים גולדברג ששינה את שמו לד"ר מונדור. בעזרת מספר תומכים הוביל "מרד" נגד מנהל המושבה וורמסר ונגד אליהו שייד, וסופו שסולק ממנה (סמסונוב תש"ב: 150-178; שייד 1983: 89-92).

"גן הטיול" במתכונתו המפוארת החל להיווצר אפוא רק בשלהי 1888, במקביל לשינויים הגדולים שחלו במדיניות הברון רוטשילד באשר למושבות ובמקביל ליישומה של מדיניות זו במיוחד במרחב זכרון יעקב. מנהלה החדש של המושבה, יעקב בן-שימול, מימש במושבה ובכנותיה את מדיניות הברון ביד רחבה ובתנופה רבה. במשך שלוש שנים של עשייה אינטנסיבית הפך את זכרון יעקב ל"פאריז הקטנה", כפי שאהבו לקנטר אותה ואת תושביה. רחובותיה רוצפו, הוצבו בהם פנסים, מוביל מים ארוך העלה את מי המעיינות ממזרח אל "בריכת בנימין" וממנה זרמו המים לבתי המגורים. נבנו בתי מגורים ושירותים ציבוריים כגון בית מרקחת חדש, בית ספר וגן ילדים מול גן הטיול, ובסמוך לגן הושלם ה"ארבייטער שוללע". מולו נבנה ב-1893 "בית הפקידות" המפואר של מרחב מושבות השומרון. באותה תקופה הוחל גם בבניינה של בת שלמה, ומיד לאחריה - שפיה, נרכשו קרקעות נוספות, ניטעו באופן שיטתי מאות דונמים של כרמים והוחל בהקמת היקב הגדול בסמוך לאתר זמארין. "אם מושבות השומרון" ראויה היתה אפוא לא רק למבני מגורים, משק,

תרבות, חינוך, מנהל וייצור, אלא גם ל"לוסטגארטן" [גן תענוגות] ראוי שהקנה לו חזות שלא היתה לאף מושבה אחרת בארץ.⁶

סיכום

במאמר זה הוצגו שתי דוגמאות לביסוס הטענה לגבי הפעולה היישובית המתוכננת והמקצועית של פקידות הברון רוטשילד במושבות העבריות. אלו הן שתי דוגמאות מתוך שפע רב של שרטוטים, מפות ותכניות המצויים בארכיוניהם של גופי הביצוע של הברון, יק"א ופיק"א, ומן הסתם גם במקורות שטרם נחשפו. דוגמאות אלה מבססות ראשית כל את הטענה כי מעשה הבניה במושבות העבריות בכלל, ובאלה של הברון בפרט, היה כולו מתוכנן, מעשה ידיהם של אנשי מקצוע ומותאם לתפיסות עולם כוללניות באשר לדמותה של המושבה העברית ולדמות האיכר העברי ההולך ומכה בהן שורש. בניגוד לדעות שהיו מקובלות בעבר, לפיהן היו המושבות מעשה חיקוי או שעתוק של הבניה אותה הכירו החלוצים בארצות מוצאם, או אותה ראו במושבות הטמפלרים וכפרי הערבים בארץ, מתחזקת באמצעות אלה הטענה כי הנוף היישובי במושבות העבריות היה מקורי, עצמאי ושעון על תפיסות ברורות לגבי התאמת הנעשה לאידיאה הציונית הבסיסית של בריאת האיכר העברי והמושבה העברית. יתר על כן, הדוגמאות הללו, של גן טיולים ושל מוסד הכשרה לעבודת האדמה, מלמדות כי הברון נתן דעתו על מעשה ההתיישבות באופן הוליסטי ולא ספונטני או מקרי. לבד מן הדרוש כבסיס הקיום – מבני מגורים ומשק לאיכרים – נטל על עצמו הברון ליצור את התשתית המקצועית של הכשרת האיכרים העתידיים ואת הדאגה לצרכי הכלל במושבות, החל מגני ילדים ושאר מוסדות הציבור וכלה בנדרש למנוחה ולבילוי אחרי העבודה, כגון גני הטיול במושבות. מורשת הברון רוטשילד עדיין ניכרת בנוף התרבותי של ישראל, ברמות מאות שרידים בנוף הנוכחי, והדבר מחייב לימוד ומחקר המתחקה אחר שורשי אותם שרידים ואחר אותם מוסדות שכבר אינם קיימים בנוף, על מנת לאפשר את שימור זכרם והנחלת מורשתם לדורות הבאים.

6 "גן הטיול" זכה לתיעוד היסטורי, לפרוגרמה חדשה ולשיפוץ שנעשה ב-2007, בכוונה לשחזר את הגן ההיסטורי. דא עקא, המחקר ההיסטורי לצורך הכנת התכנית לקוי ושזור בטעויות, ואפילו שמו של דיגור שובש בו. רובו נשען על זכרונות חלקיים של בני המושבה, אשר נולדו חמישים או שישים שנה אחרי התכנון ההיסטורי של הגן. גם תמונות השחזור שייכות לתקופות מאוחרות בהרבה, כך שאתרי האינטרנט והתיעוד הקיים זקוקים לעריכה מחדש: http://www.land-arch.org.il/images/inc/files_magazines/713.pdf

מקורות

- אהרנסון, ר', 'תכנית נטר-רוטשילד: תחילת פעולתו היישובית של הברון בארץ-ישראל', קתדרה 44 (1987).
- אהרנסון, ר', **הברון והמושבות** (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1990).
- אליאב, מ' (עורך), **ספר העלייה הראשונה** (ירושלים: יד יצחק בן צבי, משרד הבטחון – ההוצאה לאור, 1981), שני כרכים.
- אפשטיין, י', 'מזכרונותיו של עולה צעיר', בתוך **מחקרים בפסיכולוגיה של הלשון והחנך העברי** (ירושלים: קהלת, תש"ז).
- בן ארצי, י', 'החוזים והתכניות לבניית בתים ואורות בזכרון-יעקב (1883-1885)', קתדרה 29 (1983).
- בן ארצי, י', **המושבה העברית בנוף ארץ-ישראל 1882-1914** (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1988).
- בן ארצי, י', 'גוטליב שומאכר – מפות ותכניות לפיתוח חיפה בשלהי המאה הי"ט', קתדרה 73 (1994).
- גלעד, ד' ונאור, מ', **רוטשילד "אבי היישוב" ומפעלו בארץ-ישראל** (ירושלים: כתר, 1982).
- חורגין, י', **יצחק אפשטיין** (תל אביב: התאחדות בני הישוב, תש"ג).
- חיסין, ח', **מסע בארץ המובטחת** (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1982).
- ילין, ד', **כתבי דוד ילין, ב': מדן ועד באר שבע** (ירושלים: הוועד להוצאת כתבי דוד ילין, 1972-1983).
- ינקלביץ, א', 'דוד חיים, הפקיד ש"נעלם", והקמת חוות ההכשרה בסג'רה', קתדרה 98 (2000).
- 'ישוב א"י בגליל', בתוך **המגיד** 35 (18) (כ"ט בניסן תרנ"א – 7 במאי 1891), עמ' 142-143.
- מיוורק, י', 'המקורות הרעיוניים של חוות הפועלים בסג'רה', י' בן ארצי, י' ברטל וא' ריינר (עורכים), **נוף מולדת – מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה** (ירושלים: מאגנס, תש"ס).
- מרגלית, י' וגולדשטיין, י', 'מפעלו של הברון רוטשילד 1882-1899', י' קולת (עורך), **תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה** (ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, מוסד ביאליק, תש"ן).
- סמסונוב, א', **זכרון-יעקב, פרשת דברי-ימיה תרמ"ב-תש"ב** (זכרון יעקב: ועד המושבה זכרון-יעקב, ללא תאריך – מקובל לציין תש"ב).
- פוחצ'בסקי, י' מ', 'זכרונות', בתוך **בוסתנאי**, 18 בספטמבר 1929.
- רוח בשדרה: **120 שנה לשדרות הדקלים** (ראשון לציון: גן המושבה ראשון לציון, מוזיאון ראשון לציון, 2010).
- שאמה, ש', **בית רוטשילד וארץ-ישראל** (ירושלים: מאגנס, 1980).
- שייד אליהו, **זכרונות על המושבות היהודיות והמסעות בארץ-ישראל ובסוריה 1883-1899** (ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1983).
- 'תאלמנה שפתי שקר', **המליץ** 28 (112), כ"ז בסיון תרמ"ה – 5 במאי 1888, עמ' 1187-1188.

ארכיונים

- ארכיון פיק"א = Waddesdon Archive at Windmill Hill, Buckinghamshire UK
- אצ"מ = ארכיון ציוני מרכזי.